

ONDÖRT VE ONBEŞİNCİ ASIRLARDA ANADOLU BEYLİKLERİNDE TOPRAK VE HALK İDARESİ

İsmail Hakkı Uzunçarşılı
Türk Tarih Kurumu âzasından
Bahkesir Sayları, Prof.

Onikinci asırdan onbeşinci asır ortalarına kadar Anadoludaki devlet ve beyliklerin her türlü teşkilâtına dair bilgimiz pek azdır; hususiyle devletlerin bünyelerinin esası ve temeli olan halk tabakasına ve toprağın idare tarzına ait elimizde esaslı vesika yoktur. Kıyıda bucakta bulunan bazı malûmat, gerek Anadolu Selçukilerinin varisi olan Anadolu beylikleri ve gerek ondan evvel ve sonraki zamanlarda Reayâ denilen halk tabakasının vaziyeti ile toprağın nasıl işletildiği hakkında bize iyi malûmat vermemektedirler.

Evvelâ şunu söyleyeyim ki eski kayitlerde Reayâ tabiriyle müslim gayri müslim halk tabakası kastedilmektedir. Reayâ tabirinin gayri müslimlere alem olması onsekizinci asırdan itibaren başlamıştır. Ben kısmen vesikalara sadık kalarak eski tabiri de kullanacağımdan zihinleri tağlit etmemek için bu izahatı şimdiden vermeğe lüzum görüyorum.

Acaba yukarda yazdığım devirlerde Reayanın yani halkın idare tarzı nasıldı? Askerî sınıf ile Reaya arasında ne gibi münasebetler vardı? Toprak nasıl idare ediliyordu? Halk yahut Reaya toprağa nasıl sahipti? Halkın tam tasarruf yani mülkiyet hakkı var mıydı?

Ben Anadolu beyliklerine ve Osmanlı Türkleri teşkilatına ait malûmat ve vesikaları toplarken basılmış veya el yazısı olarak kütüpanelerimizde bulunan kitapları da bu arzettiğim sualleri aydınlatacak bir şey göremedim; son zamanlarda Anadolu Selçuk Devletine mensup olan ve eski tabirle (Tavaifi Mülûk) denilen Anadolu beyliklerine ve Osmanlı teşkilâtına dair malûmatı araştırma esnasında Baş Vekâlet arşivindeki muhtelif defter ve vesikaları da gözden geçirmeğe başlamıştım.

Kurumumuzun neşrettiği Belleten'in bir nüshasında faaliyetini ayrıca bir makale halinde etraflı surette neşredeceğim bu arşiv

dairesi, her sene daha ziyade artan bir çalışma ile muhtelif yerlere atılmış olan eski vesikaları topluyarak tasnif ettirmektedir. Bu vesikalar arasında, bugünkü tasnif miktarına göre adedi bini geçen Osmanlı İmparatorluğunun arazi tahrir defterleri de vardır. Tahrir defterleri, Türkiye'deki bütün köy ve kasabaların mükellef ahali ile Askerî miktarını ve senevi gelirini ve mahsul miktarını bütün san'at ve hizmetleri hulâsa hiç bir şey bırakılmamak şartıyla her şeyi göstermektedir. Bu defterler başlıca mücmel ve mufassal olarak iki kısımdır. Ben Tarih Kurumunun bana vazife olarak verdiği mevzulara ait vesikaları araştırırken bu defterlerin en eskilerinden yani onbeşinci ve onaltıncı asırlara ait olanlarından, başlayarak tetkik ederken Anadolu'da daha Osmanlı idaresi tamamen yerleşmeden evvel bu kıt'ada mevcut olan Anadolu beyliklerinin toprak ve halk vaziyetini oldukça aydınlatan bazı kayıtlere tesadüf ettim.

Hernekadar Anadolu beylikleri, Anadolu Selçuklarının ve o da büyük Selçuk Devletinin feodalitesi olup büyük Selçuklulardaki teşkilât ile halk ve toprak idaresinin bu beyliklerde de tamamen mevcut olacağı istidlâlen tabii ise de bunun mümkün olduğu kadar vesikalarla tesbiti en kuvvetli ve sağlam bir yol olduğundan ve bundan başka ortada Osmanlıların, teşkilâta ait pek çok şeyi Bizanslılardan aldığı iddiasına da bir cevap teşkil edeceğinden dolayı vesikalarla izahını çok muvafık gördüm.

Osmanlılardaki arazi teşkilâtının Bizanslılardan alındığını iddia eden bir hayli Avrupa tarihçisi vardır[1]. Profesör Fuat Köprülü Avrupalı âlimlerin bu iddialarına karşı (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar) isimli bir de uzun ve müdellel yazı neşretmişti.

Benim tetkikatım neticesinde de Anadolu beylikleri teşkilâtının Osmanlı devleti teşkilâtına benzediği ve Osmanlıların kendi teşkilâtlarını aynen bu beyliklerden ve İlhanilerden aldığı meydana çıkmaktadır. Anadolu beyliklerinden Osmanlıların ilk temas ettiği Germiyan Beyliği, Anadolu küçük devletlerinin en kuvvetlisi ve en teşkilatlı bulunduğundan [2] küçük Osmanlı Beyliğinin bundan epey şey aldığına şüphe yoktur. Keza Osmanlıların yine ilk münasebette buldukları Karesi Beyliği de Germiyanlıların himayesinde teşkil edilmiş olduğundan Osmanlıların kendi teşkilâtlarının mühim

[1] Bizans müessesatının Osmanlı müessesatına tesiri isimli esere müracaat.

[2] Kütahya şehri ve Anadolu Beylikleri isimli eserlerime bakın.

bir kısmını bunlardan alması veya elde ettiği bu yerlerin teşkilâtını ipka etmiş olması pek tabiidir ve zaten emsali de çoktur. Bundan başka Osmanlıların İlhanilerden pekçok şey aldıklarını gösteren vesikalar da vardır.

Bu mütalea ile şunu söylemek istiyorum ki Osmanlılardan yarım asır evvel meydana çıkan Germiyan, Karaman ve Menteşe beyliklerinin halk ve toprak teşkilâtı Osmanlıların aynıdır ve bu beylikler de teşkilâtlarını mensup oldukları Anadolu Selçuklularından ve İlhanilerden almışlardır. Bu kısa izahattan sonra şimdi Anadolu beyliklerindeki toprağı idare vaziyetine bakalım:

Anadolu beylikleri zamanında Anadolu halkının arazi üzerindeki hukukî vaziyetine dair bugün elimizde pek az şey vardır; bu noksan malûmattan tam isabetli bir hüküm çıkarmak müşküldür. Eğer elimizde Anadolu, Selçuk devleti zamanına ait resmî birkaç defter bulunmuş olsaydı o defterlerden muahharan Osmanlıların arazi teşkilâtını mukayese ederek, beyliklerin toprak ve halk işleri hakkında iyi neticeler elde edebilirdik. Maamafih Osmanlıların onbeşinci asırla onaltıncı asırda tesbit etmiş oldukları arazi tahrir defterinde Anadolu beylikleri zamanındaki defterlerden ve bu beyliklerin verdikleri berat ve nişanlardan bahsedilmektedir ki bunlar bizi oldukça tenvir edecek mahiyettedir.

Bunu tebarüz ettirmek için evvelâ Anadolu beyliklerindeki toprak vaziyetine esas olan Anadolu Selçukilerinin birkaç eserdeki bu kabil teşkilâtına bir göz gezdirelim:

Büyük Selçuklarda ve daha evvel Sebüktekin oğullarıyla karahanlılarda olduğu gibi Anadolu Selçukilerinde de timar, vakıf ve mülk teşkilâtı bulunduğunu Selçuknamelerle diğer bazı eserlerden anlamaktayız; aynı teşkilâtın Zenkiler, Eyyûbiler, Memlûkler ve İlhanilerde de mevcut olduğuna dair elimizde bazı kayıtlar vardır; şu halde Büyük Selçukilerin arazi, halk ve diğer teşkilâtı onun feodalleri olan devletlerde de tamamen tatbik edilmişti.

İslâmiyette arazi, esas itibarıyla, Haraciye Öşriye ve Emiriye isimleriyle üç kısım olup bu üç kısımdan Anadolu Selçukiler zamanında Emiriye denilen devlete ait veya onun mümessili olan hükümdara nisbet edilen arazi şekli vardı.

Dirlik ile mülk ve vakıf arazi bu, arazii emiriyeden ayrılarak bir hizmet mukabili verilmiş yahut bir hayır müessesesine veyahut bir vazifenin yapılmasına terk ve tahsis edilmişti; yani devletin hazinesine girecek varidat bir hizmete karşılık olarak beylere

veya herhangi bir hürmete şayan şahsa dirlik ve mülk verilmiş veya bir emri hayra terk edilmişti.

Anadolu Selçukilerinde arazii emiriyeden olan bir yerin mülk veya vakıf olarak verildiğini de görmekteyiz. Şu halde selçukilerde toprak, ikta denilen has ve timar ile mülk ve vakıf kısımlarını havi idi.

Selçukiler zamanına ait bu icmalden sonra toprağın bu tarzda taksim ve idaresini bir de ondört ve onbeşinci asırlarda yani Anadolu beylikleri zamanında arayalım:

Anadolu beyliklerinde bazı ticari resim ve vergi kanunlarından başka yukarda söylediğimiz gibi arazi ve köylü tabakasının idarelerine dair elimizde hiçbir defter yoktur; fakat Osmanlı tahrir defterlerinde Anadolu beylikleri defterlerinden nakledilmiş kayıtlar vardır ve bu kayıtların bir kısmı Karaman oğulları zamanındaki defterlerden nakledilmişlerdir.

Karaman oğulları defterlerinden yapılan nakiller bizce diğer beyliklere ait nakledilen kayıtlardan daha kıymetlidir; çünkü Selçukilerin Konya, Kayseri, Karaman, Niğde ve Aksaray gibi en mühim şehirlerine sahip olan bu beylik, arazi teşkilâtında tabii olarak Selçukileri örnek yapmıştı.

Osmanlılar Anadolu beylikleri içinde en son Karaman devletini bertaraf ederek memleketlerini elde ettiklerinden onbeşinci asrın son yarısından itibaren tekemmül eden Osmanlı mufassal ve mücmel tahrir defterleri Karaman oğulları defterlerinden timar, mülk ve vakfa ait bir hayli nakiller yapmaktadırlar. Osmanlı kayıtlarından, Karaman oğulları zamanındaki defterlerin mükemmel surette tertip edildiklerini anlamaktayız; keza Saruhan, Aydın, Menteşe, Hamit, Çandar ve Dulğadırlılara ait olarak da yine Osmanlı tahrir defterlerinde bu beyliklerin mülk ve vakıf olarak verdikleri yerlerden ve bunu teyit ve tevsik için ita ettikleri berat ve mektupiardan bahsedilmektedir. Bu kayıtlar bize Anadolu beyliklerindeki arazi teşkilâtının Osmanlılardakinin aynı olduğunu göstermektedir. Yine bu cümleden olarak Osmanlı hükümdarı Birinci Murat Bey Akşehir, Beyşehir ve diğer bazı kasabaları Hamit oğlu Hüseyin Bey'den satın aldığı zaman oralardaki kalelere kendi askerini yerleştiği sırada o beyliğe merbut olan timarlıların dahi kendi tugrasıyla [طرا] beratlarını yenilemişti; keza Yıldırım Bayazıt ta Aydın oğlu İsa Beyin memleketlerini ve Menteşe elini ilhak eylediği vakit yine o beyliklerin timarlı sipahilerine ve tabii olarak diğer berat sahiplerine de kendi tuğ-

raşiyle vesika vermiş ve kendi teşkilâtının aynı olan o beyliklerin kanunlarını kabul eylemişti.

Bundan başka Osmanlılar, Memlûk'lere ait olan Malatya ve havalisini tamamen ele geçirdikleri zaman oralarda da timar ve arazi teşkilâtının tıpkı Selçuklularda ve Anadolu beyliklerindeki-nin aynini görmüş olduklarını Defterhane kayıtlarından anlamaktayız.

Yine tetkikatım neticesinde Akkoyunlu hükümdarı uzun Hasan Beyin birtakım arazi kanunları olduğunu ve bunların Osmanlılar zamanında da Şark vilâyetlerinde bir zaman tatbik edilmiş olduklarını ve Dulgadır oğlu Alâüddevle Beyin müdevven bir kanunnamesi olduğunu ve Karaman oğullarının da Kayseriye ait Anadolu Selçukilerindeki arazi idaresine benzer bir kanunnameleri bulunduğunu Osmanlı tahrir defterlerinden öğrenmekteyiz.

İşte yukardanberi birinci derecedeki vesikalarla ilk menbalara dayanarak verdiğimiz malûmat bize, Anadolu beyliklerinin de arazi idaresini tıpkı Selçukiler gibi ikta yani timar ve has ile mülk ve vakıf şeklinde tatbik etmiş olduklarını ve Osmanlıların da aynı kanunlar dahilinde teşkilât yaparak bu sistemi idame ve tekemmül ettiklerini göstermektedir.

* * *

Anadolu Beyliklerinde toprağın daha evvel Selçukiler ve daha sonra Osmanlılar tarzında idare edildiği hakkında bu izahatı verdikten sonra bu kısmı burada keserek yine Defterhane vesikalarına göre toprağı işliyen ve Reaya denilen halk tabakası hakkında da biraz malûmat verebiliriz.

On dört ve onbeşinci asırlarda şehirli ve köylü olan halk tabakaları arasında biraz fark vardı; şehirli şehir ve kasabada mülk sahibi olabilmek itibariyle köylüye nisbetle daha serbest idi. Köylü ise mukayyetti; onun işlediği toprak kendisinin mülkü değildi; toprak devlete aitti; Reaya burada muvakkat tapu ile bulunur ve toprağı işlediği müddetçe sırf esas mülkü gibi oğul ve torunlarına ilânihaye yine muvakkat tapu ile intikal eylemek şartıyla kendisine dokunulmazdı. Köylü bu muvakkat tapulu toprağını işleyip ekip biçerek bunun öşür ve resmini devlet hazinesine vereceği yerde oraya vermeyip hükümetin o öşür ve resmî bir hizmet mukabili kendisine terkettiği bir sipahiye veya bir beye yahut mülk sahibine yahut ta vakfın mütevellisine verirdi. Keza bağın, bal alınan kovanın, ağnamın ve sair şeylerin öşür ve resimleri

hükûmetçe yukarda söylediğimiz şahıslara veya hazineye hülâsa nereye tahsis kılınmış ise Reaya mahsulünün öşür ve resmini oraya veriyordu. Bazı köy halkı bir kısım vergilerini vakfa ve bir kısmını da tımarlı sipahiye yani iki tarafa da verirdi. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere Reaye yani halk başlıca ikta Reayası (timar ve has) vakıf Reayası ve malikâne reayası veyahut bunlardan her ikisinin müşterek Reayası olarak dört sınıfı.

Köylü elindeki toprağın muvakkat tapusunu kimin Reayası ise ondan alır ve yukarda söylediğimiz gibi öşür ve resmini oraya verirdi. Köylü kendi sipahisinin veya vakfın veyahut mülk sahibinin emrinde olup kendi elindeki yerleri sürüp ekmekle mükellefti; toprağını bırakıp başkasının toprağına gidemez ve başkasının raiyeti olamazdı; yalnız köylünün çalıştığı toprak mülk iken vakıf veyahut vakıf iken vakfın inkırazına mebni sipahiye verilmiş ise raiyet te o suretle toprakla beraber vakıf, mülk veya sipahinin Reayası olmak üzere yeni şekle göre ismini değiştirirdi

Bazı köyler bir hizmet mukabilinde meselâ derbent beklemek, madenlerde çalışmak, av kuşları yetiştirmek vesaire karşılığı olarak bir kısım vergilerden tamamen veya kısmen muaf olmuşlardı.

* *

Bu kısmı da burada keserek şimdi bir de Reayanın kendisine bağlı olduğu dirlik sahibine bakalım: devlet, kendisine ait toprakta çalışan ve muvakkat tapuya sahip olan Reayasının defterde mukayyet olan senevi vereceği öşür ve resimlerini kendisi almazdı; bu gelir daha evvel söylediğimiz gibi — Osmanlılarda da olduğu üzere — hizmet mukabili bir kumandan veya sipahiye veya vakfa tahsis edilmiş veyahut bazı şartlarla her hangi bir şahsa — mülknamesindeki şartlara göre — temlik edilmişti.

Reayanın, emir veya kumandana, sipahiye, vakıf ve mülk sahibine karşı vaziyeti, muasırı olan Avrupadaki derebeylik Reayasından çok farklı ve çok adilâne idi. Avrupada toprak derebeyinin olup köylü onun esiri gibi idi. [1] Halbuki Türk memleketlerinde ve askerî teşkilâta toprak, dirlik sahibinin olmayıp devletindi. Gerek dirlik sahibi ve gerek raiyet hizmet etmek ve ekip biçmekle ancak o hakka sahip olabilirdi; sipahi hizmet görmezse azledilir, köylü ekip biçmezse toprağı elinden alınırdı; şu halde daha sonraları Osmanlılarda da gördüğümüz gibi bütün askerî iktalarda toprağı asıl sahip olan devletti.

[1] Cümhuriyet Hükümetinin tamamen kaldırdığı şark vilâyetlerindeki nüfuzla eşhasın vaziyeti yani yurtluk ve ocaklık biraz buna benzer.

Köylü ölecek olursa toprağın mutlaka erkek evlâdına intikal etmesi lâzımdı; Osmanlılar bu maddeyi sonradan tevsi ederek ekip biçmek şartıyla toprağın kız evlâda da intikalini kabul etmişlerdi.

Anadolu beylikler, zamanında bir kısım halk ve bazı âlimler şeyhler ya tamamen veya kısmen vergilerden muaf idiler, meselâ, Konyada Sadrettini Konevi ve Mevlâna Celâlettini Rumi vakıfları Reayaları ve bu iki büyük mutasavvıfın evlâtları tekâliften affedilmişlerdi. Bazı yerlerde de gelip geçen yolculara bakmak, yedirip içirmek şartıyla bazı zaviyelerin mensupları da vergi ve öşürden muaf olmuşlardı. Keza derbent beklemek, madenlerde çalışmak, mekâri hayvanları beslemek, av kuşları yetiştirmek ve saire gibi hizmetler dolayısıyla ya tamamen veya kısmen tekâliften affolunmuş köyler ve köylüler de vardı.

Osmanlıların tahrir defterlerinde, arazi ve vergiler hakkında Karaman Oğullarından Mahmut, Alâüddin, Mehmet, İbrahim, Pir Ahmet ve Mentеше hükümdarlarından Ahmet ve İlyas ve Çandar oğullarından İsfendiyar, İbrahim, İsmail ve Kasım Beylerle diğer Anadolu beylerinin bu suretle verdikleri berat, mektup ve nişanlardan bahsedilmektedir.

Yukardanberi arzettiğimiz kayıtlara göre karşılaştırma suretiyle toprağı idare sisteminin Anadolu beylikleriyle Osmanlılarda birbirinin aynı olduğu pek açık olarak görülmektedir. Osmanlı hükümdarlarından Orhan, Yıldırım Bayazıt, Mehmet, Süleyman, Musa, İsa Çelebilerle daha sonraki Osmanlı hükümdar ve şehzadelerinin timar, vakıf ve mülk olarak verdikleri berat veya nişanlar, elimizde bulunan Çandar oğlu Kasım Beyin beratının aynıdır. Bu beratın fotoğrafı Tarih Kurumunun bu defa bastırıldığı «Anadolu Beylikleri» isimli eserimde vardır. İcap ederse oraya müracaat buyrulabilir.

Netice olarak bu yazımı şu birkaç maddede hulâsa edebilirim:

1 — Ondört ve onbeşinci asırlarda Anadolu beyliklerindeki toprak ve halk idaresini, Anadolu Selçukilerinde ve Büyük Selçukilerle onların feodalleri olan diğer büyük ve küçük devletlerde birbirinin aynı olarak görmekteyiz. Şu Halde bu teşkilât Orta Asyadan doğru gelmiş, Anadolu, Suriye, Mısır ve Osmanlılar zamanında Avrupada Osmanlı İdaresindeki yerlerde de tatbik edilmiştir.

2 — Anadoludaki toprak ve halk idaresi Anadolu Selçukileri vasıtasıyla bu devletin feodalleri olan diğer küçük beylikler tarafından aynen ve tamamen örnek olarak kabul edilmiştir.

3 — Bazı garplı müverrihlerin iddiaları gibi Osmanlılarda da tatbik edilen ve zamanla mükemmel bir hale getirilen arazi ve halk idare teşkilâtını Osmanlılar Bizanstan değil doğrudan doğruya İlhanilerle Anadolu beyliklerinden almışlardır.

4 — Anadolu beyliklerindeki halk ve toprak idaresinin muasırı olan Avrupa halk ve toprak idaresinden daha âdilâne ve daha esaslı olduğu ve Reaya hukukuna da kıymet verildiği görülmektedir. [1]

İ. H. Uzunçarşılı

[1] Bu tezi yazarken en esaslı surette istifade ettiğim eserler, adedi bini geçen Arazi defterlerinden başlıca 7. 68, 810, 468, 19, 930, 283, 37, 735, 939, 192, 871, 884, 891 numaralı defterlerle; Erravzateyn, (الروضتين) Nücumı Zahire, [نجوم زاهره] İbnilesir, (ابن الاثير) Selçuk ve Anadolu Beyliklerine ait vakfiyeler, Selçuknameler, Aşık Paşazade ve Neşri Tarihleri Tarih Encümeni Mecmuası (S. 14) arşiv daire-sindeki Fatih Mehmed II ve Bayazıt II dosyalarıdır.